

DOI
УДК 904:738.3(477-25)

Леся ЧМІЛЬ

Кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу археології Києва Інституту археології НАН України (Київ, Україна)

chmil_l@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0672-8110>

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД ІЗ ГОНЧАРНОГО КОМПЛЕКСУ В УРОЧИЩІ АСКОЛЬДОВА МОГИЛА

Анотація

Метою роботи є репрезентація колекції керамічного посуду, віднайденого в урочищі Аскольдова могила в 1997 р. археологічними розвідками І. Мовчана і С. Климовського. Колекція з тих пір не була опублікована і знаходилася у нерозібраному стані у Музеї історії м. Києва. Відсутність археологічної польової документації ускладнювала дослідний процес і реконструкцію первісної системи керамічного виробництва. Виявлені зразки посуду свідчать про кілька гончарних майстерень, що працювали тут одночасно. Порівняння виявленого гончарного горна з відомими теплотехнічними спорудами цього часу дало дослідниці можливість реконструювати його форму та розміри (2,15 на 2,8 м) і віднести його до класу горнів з вертикальним рухом гарячих газів. Такого типу горни були виявлені у Любечі та на Гончарах на Києвоподолі. Всього в двох розкопах було знайдено бл. 2-х тис. одиниць кераміки, з якої взято до колекції 268 зразків. З них 128 — керамічний посуд (29 виробів повного профілю). Авторка виділяє щонайменше 7 функціональних різновидів керамічного посуду. За характеристиками форми та орнаменталізації посуду має аналоги із керамікою з археологічних об'єктів на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, Києвоподолу та Софії Київської. За цими матеріалами, а також за знайденою тут «денгою» 174[9] р., гончарний комплекс можна датувати серединою — третьою чвертю XVIII ст.

Новизною дослідження є пов'язання знахідок з колишньою київською слободою Микільський полк. Рум'янцівський опис 1766 р. описує цей ки-

ївський район як гончарний осередок. Наведені статистичні дані із цього історичного документу свідчать про розвинене виробництво, яким професійно займалося 10 сімей: деякі з них мали найманих робітників, яким платили платню та утримували. Висновком роботи є ствердження про безперервність виробництва керамічної продукції в урочищі Аскольдова могила протягом принаймні кінця XVII — початку XIX ст.

Ключові слова: керамічний посуд, гончарний горн, колекція, Аскольдова могила, XVIII ст.

В Музеї історії м. Києва зберігається колекція артефактів з урочища Аскольдова могила, що налічує понад 260 одиниць¹⁾. Переважно це фрагменти та цілі керамічні вироби, наймасовішими з яких є посуд та іграшки, поодинокими знахідками представлені кахлі, грузило, скарбничка тощо. З інших речей в колекції є монета та пара точильних брусків. Ці матеріали походять з археологічних розвідок, проведених у травні 1997 р. І. І. Мовчаном та С. І. Климовським на території урочища, на площі тераси вздовж паркової алеї. Ці розвідки були першим археологічним обстеженням цієї місцевості, яка з XV до початку XX ст. належала Пустинно-Миколаївському монастирю. Метою розвідки було визначення загальної стратиграфічної ситуації і встановлення наявності культурного шару на цій території²⁾.

На ділянці, що розташована приблизно на 250 м на північ від церкви-ротонди, на мисовидному виступі тераси було закладено 5 шурфів, які в подальшому було розширено або з'єднано, внаслідок чого утворилося 2 розкопи³⁾. Зокрема, шурф 5, в якому було відкрито гончарний горн, було розширено і перетворено в розкоп 1, площею понад 15 м². На відстані 14 м на північний схід від цього розкопу в чотирьох шурфах, з'єднаних

¹⁾Висловлюю щире подяку провідним науковим співробітникам Музею історії м. Києва Л. Я. Степаненко та Д. М. Пефтіцу за надану допомогу в операційній колекції, а також молодшому науковому співробітнику Інституту археології НАНУ А.А. Чекановському, який здійснив фотофіксацію матеріалу. Малюнки виконано автором.

²⁾Мовчан І. І., Климовський С. І. Відкриття гончарного комплексу XVII ст. на Аскольдовій могилі у Києві // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр. К., 1998. С. 78—79.

³⁾Там само. С. 79.

траншеями (розкоп II, загальною площею 23 м²), також було виявлено залишки гончарного виробництва у вигляді скупчення фрагментованих іграшок та посуду. Автори розкопок дійшли висновку, що на цьому місці був якийсь значний об'єкт, заповнений сміттям та браком. Цим об'єктом могло, на їх думку, бути вибране глинище, оскільки в шурфах, що були закладені на відстані 16 м на південь від розкопу 2, на глибині 0,8 м знаходився шар рожево-сірої глини, потужністю близько 1,1 м. Вихід глини зафіксовано на суцільній площі близько 3,5 м² ⁴). На жаль, відсутність у звіті плану досліджуваної території ускладнює розуміння загальної ситуації. Але судячи з досить значної віддаленості розкопів один від одного та різноманітної продукції із їхнього заповнення можна зробити висновок, що відкриті залишки гончарного виробництва належать не одному гончару, а вказують на кілька майстерень, що діяли одночасно на цій території. Отже, загалом маємо змішаний матеріал з кількох комплексів. Власне до першого з них відноситься горн, будівля та яма, досліджені в розкопі 1 (рис. 1.1).

Горн виявлено на глибині 0,3 м. Він зруйнований, розміри вцілілої частини становлять 2,8 x 1,2 м (рис. 1.2). Прослідкувати конструкцію череня не вдалося, хоча не виключено, що він міг бути зроблений із горщиків, фрагменти яких, обмазані випаленою глиною, знайдено на дні горну. Багато таких фрагментів представлено в колекції. Судячи з форми дослідженої частини горна, можна припустити, що західна його стінка є “козлом”, а суміш печини та кераміки на захід від нього — залишками західної зруйнованої стінки. В такому разі ширина горна становитиме 2,15 м при довжині топкової камери 1,6 м, довжина топки понад 1,2 м (рис. 1.3). Стінки горна зроблені з глини, в яку вмуровано великі фрагменти плінфи та цегли-“литовки”. Товщина стінок — 0,25-0,40 м (рис. 2). Отже, за конструкцією горн двоярусний, з опорною перегородкою та периферійною топкою, грушовидної в плані форми. За класифікацією О. Бо-

⁴Мовчан І. І., Климівський С. І. Звіт про археологічні дослідження Старокіївської експедиції Інституту археології НАН України в 1997 р. в урочищі Аскольдова могила /Науковий архів Інституту археології НАНУ. Ф. е., 1997/34. С. 84—85.

бринського такі горни відносяться до I класу — з вертикальним рухом гарячих газів⁵⁾. Ця теплотехнічна споруда досить значних розмірів порівняно з більшістю горнів XVII–XVIII ст. Середньої Наддніпрянщини. Найближчі аналоги за формою і розмірами — горн з Любеча кінця XVII–XVIII ст. та горн з розкопу 15 на Гончарах XVIII ст.⁶⁾

Поряд з горном досліджено яму, заповнену такою ж керамікою, в ній виявлено монету номіналом «денга» 174(9?) р. В розкопі досліджено також будівлю 1, всередині якої, власне, і знаходилися горн та яма. Всі три об'єкти в заповненні містили однотипну кераміку, яка в багатьох випадках була склеєна між собою, більш пізніх матеріалів у ямі не зафіксовано. Отже, всі об'єкти розкопу 1 можна віднести до одного виробничого комплексу. Будівля, очевидно, являла собою тимчасовий навіс над горном, що захищав його від опадів в періоди між випалюваннями, як це відомо і в сучасному гончарстві. Приблизно синхронним до цього комплексу є і посуд із розкопу 2.

Загалом, за даними авторів дослідження, в розкопах зібрано понад 2 тис. одиниць кераміки. Але до колекції було взято 268 предметів, що зафіксовано актом передачі⁷⁾. Із цієї кількості артефактів 128 одиниць становить керамічний посуд, в тому числі цілі екземпляри та повного профілю — 29, фрагменти верхніх частин — 77, нижні частини та денця — 24, носик — 1. Для типологічного аналізу придатні в основному цілі екземпляри та верхні частини. За асортиментом можна виділити: горщиків — 69, тарілок і мисок — 10, глеків — 7, макітер — 7, покришок — 19 та поодинокі екземпляри інших різновидів. Більшість посуду походить із розкопу 1.

За технологічними ознаками майже весь посуд виготовлено зі світлопалених глин — від білого до світло-рожевого чи

⁵⁾Бобринский А. А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н. э.) М., 1991. С. 97.

⁶⁾Чміль Л. Гончарні осередки Середнього Подніпров'я XVI–XVIII ст. // Українська керамологія. Кн. III. Т.1: Українське гончарство доби козацтва. 2011. С. 200–201, 211.

⁷⁾Мовчан І. І., Климовський С. І. Вказ. праця. Акт №12 передачі матеріалів до Музею історії м. Києва.

жовтого кольору. Для визначення хімічного складу глини було проведено РІХЕ-аналізи чотирьох світлоглиняних екземплярів із горну, ями та будівлі⁸⁾. Порівнюючи ці результати з попередніми даними досліджень київської кераміки⁹⁾ можна дійти висновку, що більшість посуду з Аскольдової могили виконано із каолінових глин, в яких оксид алюмінію становить в середньому 27%. Але ця глина досить піщаниста, оскільки оксид кремнію становить 65%, а в інших київських зразках XVI-XVIII ст. він не перевищував 54%. До речі, один з авторів розкопок С. І. Климовський характеризував глину цього родовища як пісну¹⁰⁾. Можливо, що пісок додавали до глини як домішку. Не виключено також, що така різниця зумовлена різними методами аналізу. Вміст заліза (Fe_2O_3) знаходиться в межах 1,7 — 3,8%, в середньому — 3,3 %. Такий відсоток дещо більший, ніж у малозалізистих світлопалених глин (2-2,5%), але менший, ніж у червонопалених залізистих (4,5-7%)¹¹⁾. Також в цих зразках присутні незначні домішки оксидів кальцію (в середньому 1,9 %) та титану (1,3%). Очевидно, вони вказують на особливості даних покладів глин. Інші мікродомішки становлять менше або на рівні 1%.

Деякі екземпляри (переважно тарілки) мають глину темно-рожевого кольору. В гончарних осередках Середнього Подніпров'я кінця XIX-початку XX ст. для мисок також використовували червону глину, яка звалася «глей». Залягала вона вище гончарної глини і була пізнішого походження. На горщики така глина не годилася, оскільки не була вогнетривкою¹²⁾. Для

⁸⁾Chmil L., Khamaiko N., Buhay O., Bilyk V., Shulzhenko A., Sushko A. Raw material analyses of the Modern Age ceramic from Kyiv pottery production sites // Czwarde Międzynarodowe Sympozjum Ceramiki i Szkła OSTRAKON «Ceramika i szkło jako źródło do badań nad przeszłością.» Wrocław, 2019. Doi: 10.13140/RG.2.2.34845.26086. Аналізи виконані в Інституті прикладної фізики НАНУ, м. Суми.

⁹⁾Вальтер А. А., Івакін Г. Ю., Чміль Л. В., Андреев О. В., Писанський А. І., Кузнєцов В. М. Мінералогічні дані про природу кераміки давнього Києва//Мінералогічний журнал. 2012. Вип. 34 (4). С. 43.

¹⁰⁾Мовчан І. І., Климовський С. І. Вказ. праця. С. 85.

¹¹⁾Зайцева О. Е. Поливная посуда: некоторые методологические аспекты проблемы // Гістарычна-археалагічны зборнік. 1996. № 10. С. 129.

¹²⁾Василенко В. И. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии, отдел I-й, II-й, III-й: Кустарные промыслы,

детальнішої і точнішої характеристики сировини потрібно провести ще аналізи червонопалених зразків посуду, барвників, поливи та глини, що залягають безпосередньо на території урочища, а також петрографічні аналізи кераміки.

Майже весь посуд прикрашено опискою. Поливи вживалося обмаль — лише на частині горщиків є крайкування переважно зеленою (зрідка — жовтою) поливою. Характерною особливістю є дуже вузька смужка крайкування, яка не могла мати якогось практичного значення і вживалася лише як прикраса. Поливою вкрито також три тарілки (одну — жовто-зеленою, дві інші — прозорою безбарвною поверх мальовки), а також три маленькі покриття для глеків(?) — зеленою та жовтою. Весь інший посуд — безполив'яний. Характерно також, що в колекції немає димлених виробів відновного випалу.

Тісто має домішку дрібного піску, доброї якості. Випал гарний, але є частина фрагментів темного кольору від перепалених посудин — можливо, це брак або т.зв. причерепка — бракований посуд, яким закривали завантажувальний отвір горна під час випалу (рис. 7.1-6). Причому інколи повторної дії вогню зазнавали уламки вже розбитої посудини, внаслідок чого окремі її фрагменти, що склеїлися, мають різне забарвлення. На деяких посудинах відмічено шматочки глини прикипілої до поливи. На кількох горщиках є сліди обпаленої глини, рідким розчином якої їх обмазували і потім випалювали (рис. 7.7-8). Вірогідно, ці посудини використовувалися в конструкції горну — із них міг бути зроблений черинь та склепінчасте завершення (клубук). Такі конструкції були досить поширені у гончарстві XIX-XX ст.

Форми посудин характерні для XVIII ст. і мають численні аналогії серед посуду Києва цього часу.

Горщики із колекції мають різні розміри — від маленьких з діаметром вінець 8,5 см до великих з діаметром 23 см.

сельское хозяйство и земледелие, народные поговорки и изречения. Харьков, 1902. С. 41. *Ионов Н. Ф.* Гончарный промысел в Киевской губернии. Кустарная промышленность в Киевской губернии. Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению губернского земского собрания. К., 1912. С. 34.

Але переважають великі посудини. Вони в більшості з дуже опуклим тулубом, майже кулястої форми, хоча трапляються екземпляри і видовжених пропорцій (рис. 3). Горщики мають прямі, трохи розхилені вінця з ребром всередині на шийці, та плече, часто оформлене у вигляді ледь помітної площини — т.зв. лавки (рис. 4-7). Ця риса стає характерною для горщиків другої половини — кінця XVIII ст. За авторською класифікацією це тип 5. Інші горщики без такої лавки можна віднести до типу 4 (2 варіант), що набувають поширення з кінця XVII ст. Найближчі аналоги горщикам походять із заповнення об'єкту в Софії Київській, що має верхню дату — 1760 рік, із кількох ям на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (далі — МЗМ), що датуються XVIII ст., та із горнів розкопів 8 (II горн) та 13 на Гончарах, що є, очевидно, синхронними дослідженому комплексу¹³). Разом з тим, в комплексі майже немає (за винятком двох екзмплярів) горщиків з вираженою лавкою та різким ребром по її краю, які характерні для кінця XVIII — початку XIX ст. Такі посудини переважають, зокрема, в комплексі будівлі із розкопу по вул. Спаській¹⁴). Їх відсутність у даному осередку вказує на більш ранній час — середину — третю чверть XVIII ст.

Особливістю посуду і, зокрема, горщиків з Аскольдової могили є багатий розпис опискою, що включає кілька поясів орнаменту із різних елементів — смуги, хвилі, зубці, плями, дужки, «галочки», вертикальні «стовпчики» тощо. Можна відмітити кілька сталих композицій розпису. Разом з тим трапляються екземпляри і з біднішим орнаментом, що складається лише з кількох смужок. Очевидно, тут наявні горщики, деко-

¹³Тоцька І., Чміль Л., Гайдук В. Керамічний посуд з об'єкту XVIII ст. із Софії Київської // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, 2014. Вип. 23. С. 152. Чміль Л. Керамічний посуд другої половини XIII–XIX ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря // Болховітінський щорічник 2013/2014. К., 2015. С. 120–130. Чміль Л., Хамайко Н. Гончарна слобода Києва XVII–XIX ст. // Наукові студії, вип. 8: Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. Вінники, Жешів, Львів: 2015. С. 404, 416–417.

¹⁴Хамайко Н. В., Чміль Л. В. Підвальний комплекс другої половини XVIII — початку XIX ст. на київському Подолі // Могилянські читання 2009 року: Мазепинська доба в культурі України. К., 2010. С. 297–298.

рованы різними майстрами. На дні більшості цілих посудин та фрагментів нижніх частин є утор, який з'являється в середині XVII ст. і є характерним для наступних періодів.

Серед 9 зразків тарілок і мисок шість безполив'яних, прикрашених опискою (рис. 8). Це одна миска конічної форми, зі зломом тулуба у верхній частині та відігнутим вузьким вінцем (рис. 8.6). Описка розташована у верхній частині всередині посудини і складається з чотирьох поясів. Елементи розпису — смуги, плямки, зубці великі і малі. Чотири тарілки за формою відносяться до третього типу згідно авторської класифікації — вони мають відносно високі вертикальні вінця без потовщень. Такі вінця характерні для середини — другої половини XVIII ст. У одного екземпляра вінце коротке і зовні має рифлення (рис. 8.3). Тарілки з такими вінцями були поширені в першій половині XVIII ст. (тип 2). У цього екземпляра на край вінця нанесено зелену поливу тоненькою смужкою — прийом крайкування. Орнаменти на них різноманітні, можливо, виконані різними майстрами. Одна тарілка багато прикрашена по дзеркалу і крисах опискою у кілька поясів — смуги, хвилі, «галочки», плямки. На іншій — смуги, хвиля, вертикальні риси. Ці дві посудини великих розмірів — із діаметром вінця 25 і 28 см. Ще на трьох менших тарілочках (діаметр вінця від 18 до 21 см) — простий орнамент із смужок на крисах, в одній доповнений плямами поверх поясу зі смуг. В іншій — хрестоподібний орнамент на дзеркалі, облямований крапками. Крім цих значних фрагментів тарілок та миски ще одне денце із опискою всередині також може належати до цієї групи посуду.

Три полив'яні тарілки мають таку ж форму, як і безполив'яні — з високими прямими вінцями без потовщень (рис. 9). Одна з них, з діаметром вінця 21,5 см, вкрита жовто-зеленою поливою поганої якості без будь-якого орнаменту (рис. 9.1). Характерно, що тут зовсім немає тарілок з кольоровою поливою та штамповими орнаментами, які характерні для шарів Києва цього періоду та вироблялися в синхронних майстернях на Гончарах. Дві інші полив'яні тарілки (діаметри вінця 30 і 26 см) прикрашені підполив'яною мальовкою в техніці фляндрівки (рис. 9.2, 3). У інших гончарних майстернях Києва вироб-

ництво посуду з такою орнаментациєю майже не засвідчено. Виняток становить один фрагмент напівфабрикату у пізньому шарі, яким були засипані гончарні горни на Гончарах — за формою близький до описаних вище тарілок. Ще один невиразний дрібний фрагмент напівфабрикату було знайдено в шарі, пов'язаному з гончарним виробництвом у розкопі по вул. Кирилівській, 37. Але масового виробництва кераміки в цій техніці в даних осередках не зафіксовано. Отже, ці дві тарілки є першим свідченням широкого виробництва фляндрованих тарілок у Києві. Хоча вони і не є напівфабрикатами, але місцеве їх виробництво не викликає сумніву. Одна з них походить з розкопу 1 (будівля), інша — із шурфу 8. На відміну від іншого посуду ці тарілки виконані із залізистої глини та вкриті суцільним шаром червоного ангобу під розпис.

Мальовка на тарілках виконана білою і зеленою фарбами, нанесеними за допомогою різка, які потім розтягнули вістряем. В одному випадку це робили круговими рухами, отримуючи квітковий орнамент, у іншому — радіальними від центру тарілки до вінець, в результаті чого утворився геометричний орнамент, подібний до гребінців. Необхідно відмітити, що у шарах Києва така техніка орнаментациї набуває поширення в другій половині XVIII ст., а один з найбільш ранніх зразків походить з уже згаданого об'єкту із Софії Київської з верхньою датою 1760 р.¹⁵⁾

Із комплексу на Аскольдовій могилі походить один цілий та шість фрагментованих глеків (**рис. 10**). Висота глека — 19 см, діаметри вінець від 11 до 14 см. Глеки мають невеликий тулуб і широке циліндричне горло з відхиленим вінцем. Така проста форма глеків також поширюється у XVIII ст. Глеки мають вухо. Прикрашені вони опискою, але більш скромно, ніж горщики, — орнамент складається з кількох смуг та хвилі. Один глечик відмінний від інших — у нього вузьке горло з ледь виступаючим валиком посередині та більш відхиленими вінцями (**рис. 10.5**). Прикрашений він також більш складно. Можливо, від нього походить верхня частина опуклого тулуба з багатою

¹⁵⁾Тоцька І., Чміль Л., Гайдук В. Вказ. праця. С. 152—153.

орнаментациєю опискою (**рис. 10.6**). Така форма є наближеною до тиков, виробництво яких поширюється в ХІХ ст. Однак форма його вінець близька до ранніх зразків з муфтоподібним горлом, поширених у ХVІІ ст. Цей глечик міг використовуватися як столовий посуд для напоїв.

Слід окремо відмітити два горла глеків, на яких опискою нанесено хрестики (**рис. 10.3, 4**). Цей звичай був досить поширеним в Україні у ХІХ — ХХ ст. і зафіксований етнографами. Значення його полягає у захисті вмісту глечика (а це було, як правило, молоко) від негативних дій відьом і збільшенні кількості вершків. Жінки на базарі охоче купували такі глечики¹⁶. Глеки такої простої форми виготовлялися саме для молока на відміну від більш вишуканих складнішої форми, що служили в якості столового (а часто й ритуального) посуду. Подібні глечики з хрестиками неодноразово траплялися при розкопках київських шарів ХVІІ — ХVІІІ ст. Але хрестики є далеко не на всіх посудинах. В даному випадку ці знаки також трапилися лише на двох із п'яти глечиків подібної форми. Це може бути пов'язано з тим, що хрестики ставили лише на посуд, виготовлений в деякі часові проміжки, пов'язані, наприклад, із певними релігійними святами. Глечики, виконані в інший час, магічних властивостей не мали. Такий випадок був зафіксований Є. Спаською на Чернігівщині¹⁷. Можливо, гончарі з Аскольдової могили також дотримувалися подібних правил.

Серед інших форм посуду за кількістю значне місце посідають макітри (**рис. 11**). Вони представлені посудинами трьох розмірів — маленькі, середні і великі з діаметрами вінець відповідно 17, 22 та 30 см. За формою вони подібні, хоча одна посудина більше може бути віднесена до миски-макітри — з вузьким денцем та розлогими стінками (**рис. 11.3**). Всі інші мають більш широке дно та опуклі, трохи розхилені стінки, різко

¹⁶Рахно К. Магический символ на кувшине для молока украинцев Сибири (за матеріалами VI Всеросійської за міжнародної участі науково-практичної інтернет-конференції «Сибирский субэтнос: культура, традиции, ментальность»). URL: <http://www.ceramicsology-inst.gov.ua/articles/182-rahnost2011> (06.09.2021).

¹⁷Спаська Є. Глечик з хрестиком. (Етюд з циклу «Чернігівське гончарство») // Матеріали до етнології й антропології. 1929. Вип. 21 — 22. С. 35—41.

відігнутий неширокий вінчик. Така форма є характерною для XVIII ст. на відміну від більш ранніх макітер XVII ст., що мали відносно широке дно та прямі майже вертикальні стінки. Прикрашені вони, як і інший посуд, опискою. Зони розташування орнаменту традиційні — вінце зверху та тулуб зовні у верхній частині. Візерунки такі ж, як і на горщиках і тарілках — смуги, хвилі, плями, вертикальні риси.

Ще один різновид посуду — покоришки (рис. 12). Всі вони типової для другої половини XVII—XVIII ст. форми — з пласким денцем (копитцем) та боковою ручкою, з діаметрами вінця в середньому 18 см. Особливими їхніми рисами є відносно широке копитце та дуже відігнуті вінця. Ці риси вказують скоріше на «руку майстра». На двох покоришках відмічено дуже цікаву рису, що раніше не зустрічалася. Це одна ціла і фрагмент ще однієї покоришки, у яких відбито вінця по колу (рис. 12.7, 8). Зроблено це дуже точно і акуратно, що унеможливорює випадковість таких дій. Це може бути пов'язано або з якимось технічним пристосуванням цих покоришок, або з певними ритуальними діями. В етнографічній літературі зустрічалися описи ритуального розбивання посуду під час певних обрядів, але це стосувалося переважно горщиків та інших посудин, в яких могла міститися страва. А щодо покоришок такої інформації не знайдено.

Крім цих восьми посудин повного профілю знайдено ще кілька денців від покоришок. Одне з них має орнаментацию опискою, однак не виключено, що це може бути ніжка якоїсь посудини типу вази.

В колекції є три невеликі полив'яні покоришки. Одна з них, діаметром 12 см, вкрита зовні зеленою поливою, призначалась, очевидно, для глечика (рис. 12. 9). Такі покоришки досить часто зустрічаються в шарах Києва XVII–XVIII ст. Подібна посудина трапилася «в наборі» з глечиком, також вкритим зеленою поливою, в ямі XVIII ст. з території МЗМ¹⁸⁾. Хоча подібні глеки на Аскольдовій могилі і не виявлені, така покоришка

¹⁸⁾Чміль Л. Керамічний посуд другої половини XIII–XIX ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря // Болховітінівський щорічник 2013/2014. К., 2015. С. 123, іл. 39.5.

може вказувати на їх виробництво тут. Інша покритка аналогічної форми і розмірів вкрита зовні світло-жовтою поливою. Ще одна маленька покритка від мініатюрної посудинки має подібну, але вишуканішу форму (рис. 12. 10). Вона розписана в техніці фляндрівки т. зв. мармуруванням, коли рідкі ангоби і барвники утворюють розводи. Зверху вкрита жовтуватою поливою. Вироби з такою орнаментациєю зустрічаються в шарах Києва з другої половини XVII ст., хоча є досить рідкісними. Ця покритка вказує на виробництво мармурованого посуду в цій майстерні. До цього лише у гончарному осередку першої половини XVIII ст. по вул. Кирилівській, 37 трапився дрібний невиразний фрагмент напівфабрикату з такою орнаментациєю. Отже, гончарні майстерні на Аскольдовій могилі є другим місцем в Києві, де засвідчено виготовлення посуду з мармуруванням..

Серед інших форм представлений невеликий білоглиняний кухоль, висотою 8 см, прикрашений опискою, та пласка мілка сковорідка рожевого кольору, діаметром 25 см, на денці якої є сліди кріплення трьох широких, овальних в перерізі ніжок, а також слід від ручки-тулійки (рис. 13). Ця форма також зустрічається в шарах Києва XVIII ст. на відміну від шарів XVII ст., для яких характерні глибокі мископодібні ринки. Є також носик посудини, очевидно, від носатки, нижня частина, вірогідно, чарки та фрагмент верхньої частини глибокої посудини з вухом, за формою подібної до макітри, але із заокругленим вінцем без загинів формувальної маси. Не виключено, що це може бути форма для випікання пасок, подібна до відомих зразків XIX-XX ст. В колекції є ще кілька фрагментів невизначених виробів, але відносяться вони, швидше за все, до технічної кераміки.

Автори розкопок датували горн і будівлю XVII ст., а яму — XVIII ст.¹⁹⁾, що було обумовлено нерозробленістю на той час хронологічної шкали керамічного посуду цього періоду. Але аналіз матеріалу дозволяє віднести всі три об'єкти до одного виробничого комплексу і окреслити час його функціонування

¹⁹⁾Мовчан І. І., Климовський С. І. Вказ. праця. С. 90.

як середину — третю чверть XVIII ст. На такий же час вказує і монета, знайдена в заповненні ями на розкопі 1. До цього періоду відносяться і фрагменти керамічного посуду з розкопу 2.

Дані археології доповнюються писемними свідченнями про цю місцевість, згідно яких вона звалася Микільський Полк. Це було поселення, що належало Пустинно-Микільському монастирю і розташовувалось безпосередньо біля нього. Коли жителі тут почали займатися гончарством достеменно невідомо. Можливо, гончарний осередок існував з другої половини XVII ст., оскільки район „Гончарі” вже позначено на плані Києва 1713–1715 рр.²⁰⁾ Детальна інформація про це поселення є в Рум'янцівському описі 1766 р., опрацьованому І. В. Лучицьким в кінці XIX ст. Ось як він його характеризує: «За двором починалось поселение монастырских посполитых, состоявшее из 23 дворов и 3 бездворных хат. <...> В нем не было и признаков, свойственных земледельческому поселку: монастырь, требуя от 23 дворов по 2 дня панщины в неделю, от одного — по 6 дней, взимая с одного панщину его ремеслом, наконец освобождая еще одного от панщины за труды его в монастырском шинке, не наделил их ни пахатью, ни другими угодами. Единственным ресурсом и источником дохода и существования являлись либо поденный труд, либо занятие ремеслом. Это последнее было значительно развито в слободке. Из 32 семей 17 считалось ремесленниками, но не записанными в цех. Преобладающую роль играло здесь гончарное ремесло, которым занято было 10 семей. Некоторые из них вели дело в довольно обширных по-видимому размерах. Так, у одного гончара мы находим двух наемных рабочих, получавших в год 5 р. и 2 ½ р., одежду и пищу, и сверх того в дворе 2 лошади. Другой держал одного рабочего за 8 р., но без одежды, — факт, указывающий на стоимость годовой одежды, представляющую сумму около 3 р., и другого рабочего на половине дохода. Два гончара имели, видимо, меньший заработок: они держали по 1 рабочему на условия раздела пополам получаемого дохода,

²⁰⁾Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII сторіччя. К., 2002. С. 129.

при чем хозяин обязывался лишь кормить рабочего. Остальные гончары работали сами без помощи наемных рабочих»²¹⁾.

Цей опис є приблизно синхронним дослідженому гончарному комплексу і свідчить про досить значне і потужне гончарне виробництво. Археологічні дані цьому не суперечать. Після гончарів Подолу, об'єднаних у гончарний цех, поселення Пустинно-Микільського монастиря було другим за величиною гончарним осередком XVIII ст. на території сучасного Києва. Ліквідоване це поселення у першій половині XIX ст.²²⁾

Необхідно відмітити, що навпроти Микільського Полика на лівому березі Дніпра розміщувалось поселення Микільська Слобідка, що теж належало цьому монастирю з 1506 р. до кінця XVIII ст.²³⁾ Його жителі також не мали своєї землі, як і мешканці Микільського Полика²⁴⁾. Очевидно, це і змушувало їх займатися іншими заняттями, в числі яких було і гончарство. Перші згадки про нього є в Рум'янцівському описі 1766 р., відомо також, що наприкінці XVIII ст. гончарі зі Слобідки возили посуд на продаж до Києва²⁵⁾. Цей гончарний осередок функціонував ще в кінці XIX ст., про що свідчить обстеження П. Зем'ятченського, а залишки гончарного виробництва першої половини XIX ст. зафіксовані археологічно²⁶⁾. Порівнюючи керамічну продукцію обох гончарних центрів, необхідно відмітити подібність виробів, незважаючи на хронологічну віддаленість між ними у 50—100 років. Перш за все це стосується

²¹⁾Луцицкий И. В. Киев в 1766 году // Киевская старина, 1888. Вип. 1—3. С. 65.

²²⁾Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний довідник. Київ, 2003. С. 63.

²³⁾Там само.

²⁴⁾Оленич А. М., Оленич А. М. Гончарний промисел жителів села Микільська Слобідка у середині XIX ст. (за матеріалами новітніх археологічних досліджень) // Археологія і давня історія України. 2018. Вип. 4 (29). С. 413.

²⁵⁾Там само. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку. // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К., 1926. С. 295. Данченко Л. С. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. К., 1974. С. 25.

²⁶⁾Зем'ятченский П. А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. 4. Спб., 1897. С. 216. Оленич А. М., Оленич А. М. Гончарний промисел жителів села Микільська Слобідка у середині XIX ст. (за матеріалами новітніх археологічних досліджень) // Археологія і давня історія України. 2018. Вип. 4 (29). С. 414—421.

кольору глини та традиції багато декорувати вироби опискою та фляндрівкою. Подібний і асортимент керамічного посуду. Відмінність полягає у формах вінець виробів та деяких орнаментах, що характерні для ХІХ ст. Не виключений тісний зв'язок обох осередків принаймні у ХVІІІ ст., коли вони обидва знаходилися у підданстві Пустинно-Микільського монастиря і, можливо, користувалися одними і тими ж родовищами глини, оскільки на лівому березі в цьому районі значних покладів гончарних глин не зафіксовано²⁷⁾. Можливо також, що після ліквідації Микільського Полика у першій половині ХІХ ст. гончарі з Микільської Слобідки продовжували виготовляти посуд уже з привізної сировини, причому з досить віддалених територій — Валків, Петрівець і Протасового яру в Києві²⁸⁾. Проте відповіді на ці питання можуть дати лише подальші аналізи кераміки із обох поселень та аналізи гончарних глин із перерахованих місць.

Враховуючи викладені факти, можна зробити висновок, що в досліджуваному районі має бути ще кілька горнів та пов'язаних з ними об'єктів як ХVІІІ ст., так, можливо, і більш раннього часу. Отже, це перспективна територія для подальших археологічних досліджень.

Lesia CHMIL

Candidate of Historical Sciences,
Researcher, Department of Kyiv Archaeology,
Institute of Archaeology of the National
Academy of Science of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
chmil_l@i.ua

ORCID 0000-0002-0672-8110

CERAMIC UTENSILS FROM THE POTTER COMPLEX IN THE ASKOLD'S GRAVE TRACT

Abstract

Applying the principle of comparing samples of ceramics, the author reduces them to 5 types. The discovery of a pottery kiln based on the study of its

²⁷⁾Оленич А. М., Оленич А. М. Вказ. праця. С. 420.

²⁸⁾Земятченский П. А. Вказ. праця. С. 216.

bottom from ceramic pots coated with clay gave the researcher the opportunity to reconstruct its size (2.15 by 2.8) and refer it to the class of kilns with vertical movement of hot gases. This type of furnace was found in Lyubech and Honchary at Podil. Together with the furnace, a temporary building above the furnace was reconstructed. Applying the principle of comparing samples of ceramics, the author reduces them to 5 types. Total approx. 2,000 units of pottery were found in these excavations, from which 268 samples were taken to the collection. 128 of them are ceramic ware (29 complete products). According to the characteristics of the composition of materials and ornamentation, the samples of pottery have analogues with ceramics from archaeological pits on the territory of St. Michael's Golden-Domed Monastery and near Sophia of Kyiv. If all samples of utensils date back to the 18th c., (this is facilitated by "denga" of 174[9] found here), and the horn dates from the 17th century.

The novelty of the research is the connection of the finds with the former Kyiv settlement Mykylsky Polyk. The so-called Rummyantsev Description, 1766 describes this Kyiv district as a pottery center. The given statistical data from the documents of this historical array of documents testify to the developed production, which was professionally engaged in by 10 families: some of them had hired workers who were paid and kept. The conclusion of the work is the statement about the continuity of production of ceramic products in the Askold's Grave tract during the 17th to 19th centuries.

Key words: ceramics, horn, collection, Askold's Grave, Honchary, Kozhomyaky

References

Bobrinskij A. A. (1991) *Goncharnye masterskie i gorny Vostochnoj Evropy (po materialam II-V vv. n. e')*. M. [in Russian]

Chmil' L. (2011) Honcharni osередky Seredn'oho Podniprov'ia XVI–XVIII st. *Ukrains'ka keramolohiia. Kn. III. T.1: Ukrains'ke honcharstvo doby kozatstva*. [in Ukrainian]

Chmil' L. (2015) Keramichnyj posud druhoi polovyny XIII–XIX st. z terytorii Mykhajlivs'koho Zolotoverkhoho monastyria. *Bolkhovitinovs'kyj schorichnyk 2013/2014. K.*, [in Ukrainian]

Chmil' L., Khamajko N. (2015) Honcharna sloboda Kyieva XVII–XIX st. *Naukovi studii, vyp. 8: Davni majsterni ta vyrobnytstvo u Vislo-Dniprov's'komu rehioni. Vynnyky, Zheshiv, L'viv*/ [in Ukrainian]

Danchenko L. S. (1974) *Narodna keramika Serednoho Prydniprov'ia. K.* [in Ukrainian]

Ionov N. F. (1912) *Goncharnyj promysel v Kievskoj gubernii. Kustarnaya promyshlennost' v Kievskoj gubernii. Itogi anketnogo i mestnogo obsledovaniya, proizvedennogo Kievskoj gubernskoj zemskoj upravoy po porucheniyu gubernskogo zemskogo sobraniya. K.* [in Russian]

Khamajko N. V., Chmil' L. V. (2010) Pidval'nyj kompleks druhoi polovyny XVIII – pochatku XIX st. na kyivs'komu Podoli // *Mohylians'ki chytannia 2009 roku: Mazepyns'ka doba v kul'turi Ukrainy. K.* [in Ukrainian]

Klymovs'kyj S. I. (2002) *Sotsial'na topohrafiia Kyieva XVI — seredyny XVII storichchia*. K. [in Ukrainian]

Lazarevs'ka K. Kyivs'ki tsekhy v druhij polovyni XVIII ta na pochatku XIX viku. // *Kyiv ta joho okolytsia v istorii i pam'iatkakh*. K., 1926. [in Ukrainian]

Luchytskyj Y. V. (1888) Kyev v 1766 hodu. *Kyevskaia staryna*, Vyp. 1—3. [in Russian]

Movchan I. I., Klymovs'kyj S. I. (1998) Vidkryttia honcharnoho kompleksu XVII st. na Askol'dovij mohyli u Kyievi // *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.* K. [in Ukrainian]

Olenych A. M., Olenych A. M. (2008) Honcharnyj promysel zhyteliv sela Mykil's'ka Slobidka u seredyni XIX st. (za materialamy novitnikh arkheolohichnykh doslidzhen'). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Vyp. 4 (29). [in Ukrainian]

Ponomarenko L., Riznyk O. (2003) *Kyiv. Korotkyj toponimichnyj dovidnyk*. Kyiv. [in Ukrainian]

Rahno K. (2011) *Magicheskij simvol na kuvshine dlya moloka ukraincev Sibiri* (za materialami VI Vserosijs'koї za mizhnarodnoї uchasti naukovo-praktichnoї internet-konferencii «Sibirskij sube'tnos: kul'tura, tradicii, mental'nost'»). URL: <http://www.ceramology-inst.gov.ua/articles/182-rahnost2011> (06.09.2021) [in Russian]

Spas'ka Ye. (1929) Hlechyk z khrestykom. (Etiud z tsykladu «Chernihivs'ke honcharstvo»). *Materialy do etnolohii j antropolohii*. Vyp. 21—22. [in Ukrainian]

Tots'ka I., Chmil' L., Hajduk V. (2014) Keramichnyj posud z ob'iektu XVIII st. iz Sofii Kyivs'koi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini*. Vyp. 23. [in Ukrainian]

Val'ter A. A., Ivakin H. Yu., Chmil' L. V., Andrieiev O. V., Pysans'kyj A. I., Kuznietsov V. M. (2012) Mineralohichni dani pro pryrodu keramiky davn'oho Kyieva // *Mineralohichnyj zhurnal*. Vyp. 34 (4). [in Ukrainian]

Vasilenko V. I. (1902) *Opyt tolkovogo slovaryia narodnoj texnicheskoi terminologii po Poltavskoj gubernii, otdel I-j, II-j, III-j: Kustarnye promysly, sel'skoe xozyajstvo i zemledelie, narodnye pogovorki i izrecheniya*. Har'kov. [in Russian]

Zajceva O. E. (1996) Polivnaya posuda: nekotorye metodologicheskie aspekty problemy // *Gistarychna-arhealagichny zbornik*. № 10. [in Russian]

Zemyatchenskij P. A. (1897) O zalezah gliny v rajonah kustarnogo goncharnogo proizvodstva v Chernigovskoj gubernii // *Otchyoty i issledovaniya po kustarnoj promyshlennosti v Rossii*. T. 4. Spb. [in Russian]

До статті Лесі Чміль
«Керамічний посуд із гончарного комплексу
в урочищі Аскольдова могила»

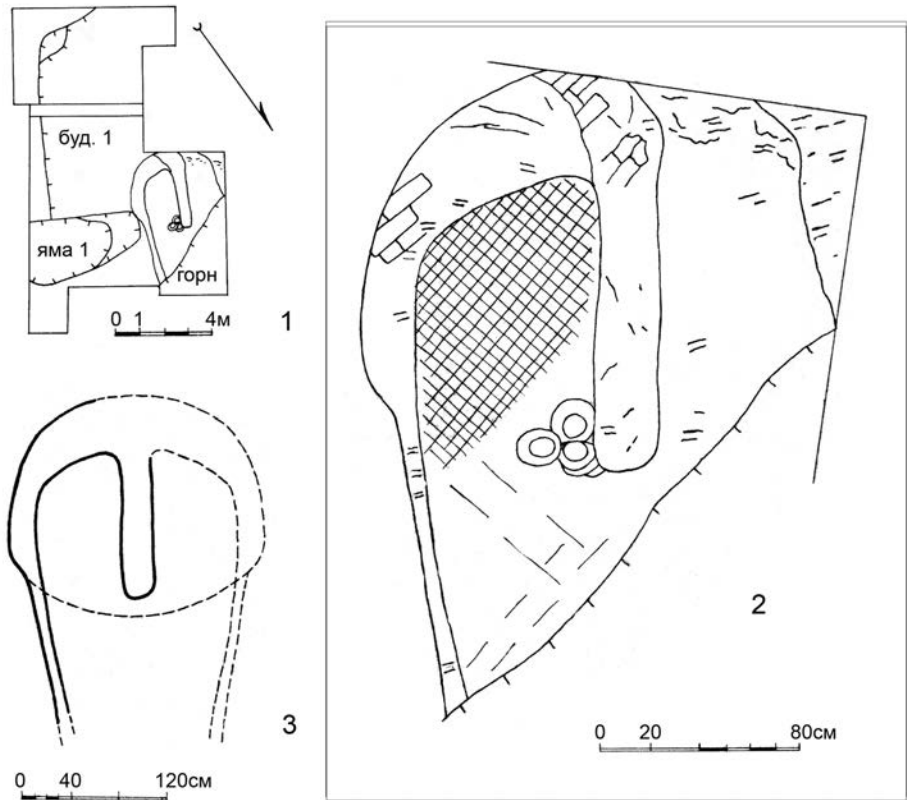

Рис. 1. Горн в урочищі Аскольдова могила: 1 — загальний план розкопу I,
2 — план горну (за І. І. Мовчаном та С. І. Климовським),
3 — авторська реконструкція горну

Рис. 2. Загальний вигляд горну зі сходу
(за І. І. Мовчаном та С. І. Климовським)

Рис. 3. Горщики цілі та повного профілю з гончарного комплексу в урочищі Аскольдова могила

Рис. 4. Фрагменти верхніх частин горщиків із горну, ями та будівлі в розкопі I

Рис. 5. Фрагменти верхніх частин горщиків із розкопу I

Рис. 6. Фрагменти верхніх частин горщиків із розкопу І. Фото автора

Рис. 7. Фрагменти верхніх частин перепалених, бракованих та обмазаних випаленою глиною горщиків із розкопу I

Рис. 8. Фрагменти білоглиняних тарілок і миски, прикрашених опискою

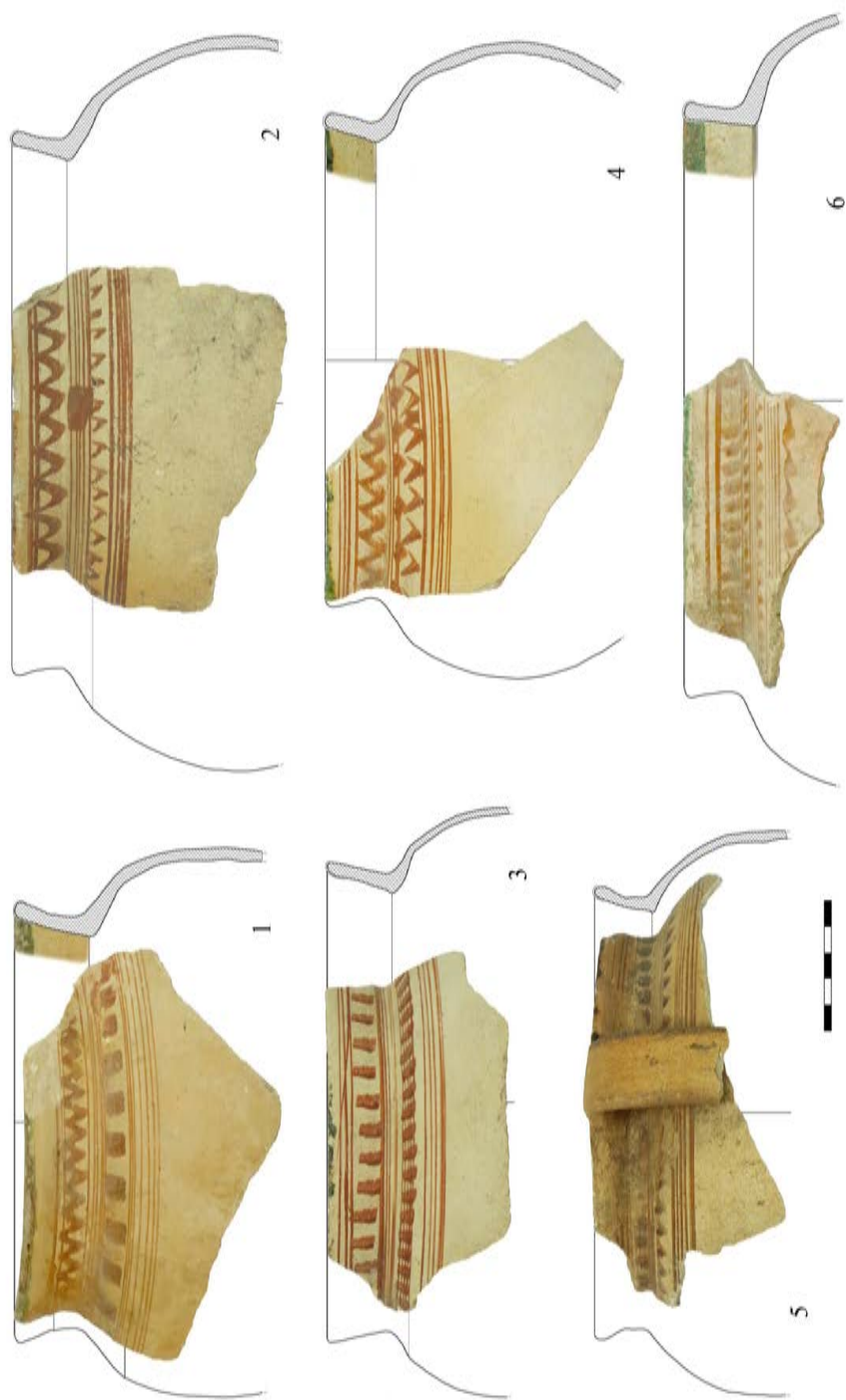

Рис. 9. Фрагменти полив'яних тарілок

Рис. 10. Цілий та фрагментовані глеки із розкопу I

Рис. 11. Фрагменти макітер із розкопу I

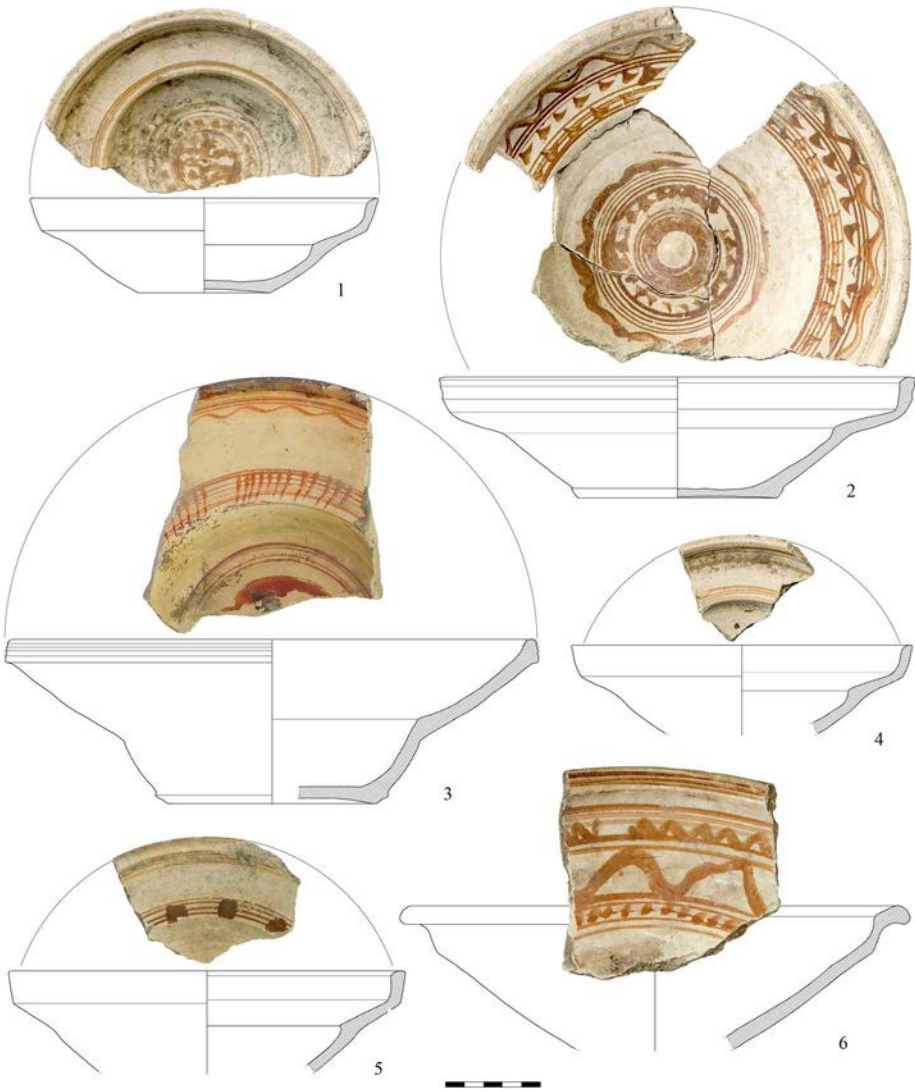

Рис. 12. Фрагменти покришок

Рис. 13. Кухоль та сковорідка